

Problem doboru treści kształcenia psychologicznego przyszłych nauczycieli biologii na przykładzie rozwiązań stosowanych wobec studentów Uniwersytetu Łódzkiego

I. Wstęp

Psychologia jest dynamicznie rozwijającą się dziedziną wiedzy o rozwoju zdolności kierowania własnym postępowaniem w zmieniającym się przez aktywność ludzką, materialnym i społecznym środowisku. Jak każda nauka ma ona swój przedmiot, język i metody. Kłopot jednak w tym, że każdy z historycznych kierunków psychologii przedmiot badań formułował inaczej. Język tej dziedziny wiedzy budował się i buduje poprzez kumulowanie się terminów wszystkich dotychczasowych teorii aktywności ludzkiej, a metody badań powstawały w związku z problemami badawczymi, formułowanymi przez kolejne teorie oraz paradygmaty metodologiczne.

Transformacja ustrojowa w Polsce wywarła wpływ na treści aktualnych publikacji psychologicznych, zarówno w aspekcie metodologicznym jak i tematycznym. Wyraźnie można dostrzec odideologizowanie tekstów psychologicznych, równoprawne traktowanie różnych formuł interpretacji aktywności ludzkiej np. podejście biologistyczne, psychodynamiczne, poznawcze, humanistyczne oraz empiryzm badawczy, coraz częściej realizowany w formule analiz systemowych.

Pojawiła się także nowa problematyka wywołana aktualnymi realiami społecznymi np. – zmiany osobowości oraz relacji rodzinnych osób, które straciły pracę. Wzrosło zainteresowanie rynkiem pracy, aktywnymi formami poszukiwania pracy, skutecznymi formami autoprezentacji itp. Niegdyś jeden z działów psychologii pracy oznaczony hasłem „preorientacja zawodowa” urósł do rangi niemal odrębnej dziedziny wiedzy – jaką jest dzisiaj psychologia doradztwa zawodowego.

Jak nigdy przedtem spełnia się postulatywny niegdyś charakter tytułów prac W. Szewczuka „Psychologia w służbie życia”, czy S. Gerstmann „Psychologia na co dzień”.

Zmiany społeczne w Polsce zmieniły także system edukacji. Reforma z 1999 r. nie tylko upodmiotowiła uczniów, ich rodziców i nauczycieli, ale wprowadziła także dyskusyjny, bo moim zdaniem „kalendarzowy” podział na 3 letnie okresy edukacyjne, reaktywując gimnazjum, w przedziwnej formule „szkoły odseparowanej”.

Szczególnie w gimnazjach pojawił się problem uzależnień, przemocy w szkole i innych form niedostosowania społecznego z nieznanymi wcześniej w takich jak dziś rozmiarach symptomami depresji uczniów.

¹ Marian W. Wojtowicz, dr – Wydział Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego.

Pojawił się także nowy problem w polskim systemie edukacyjnym – nauczanie w klasach integracyjnych – który wymaga od nauczycieli rozbudowanych kompetencji psychologicznych.

W tych warunkach, nie tylko w gimnazjach, praca nauczycieli jest bardzo trudna. Pojawiają się często pokusy ograniczania aktywności profesjonalnej do czystej dydaktyki, a zadań wychowawczych szkoły do dyscypliny formalnej.

Problem doboru treści kształcenia psychologicznego przyszłych nauczycieli ma zatem zwoje uwarunkowania systemowe, a jego rozwiązanie wymaga, moim zdaniem, odpowiedzi na kilka pytań (problemów) szczegółowych, z których 3 wydają mi się szczególnie ważne:

1. Po co kształcić psychologicznie przyszłych nauczycieli?
2. Czego ich uczyć?
3. Jak ich uczyć?

II. Cele kształcenia psychologicznego przyszłych nauczycieli

Po dyskusjach z nauczycielami akademickimi realizującymi zajęcia z innych przedmiotów tzw. bloku pedagogicznego, a szczególnie w uzgodnieniu z metodykami nauczania biologii sformułowałem następujące cele zajęć z przedmiotu psychologia rozwoju dla studentów II roku studiów dziennych biologicznych wszystkich specjalności.

1. Zapoznanie studentów z podstawowymi pojęciami psychologicznymi.
2. Przekazanie informacji o głównych prawach psychologii i specyfice procesów psychicznych.
3. Uświadomienie studentom roli procesu uczenia się w rozwoju i innych systemowych uwarunkowań tego procesu, a szczególnie wychowania i nauczania szkolnego w stymulowaniu rozwoju poznawczego, emocjonalnego, społecznego i motywacyjnego uczniów.

Zwrócenie uwagi na systemowe uwarunkowania rozwoju wydawało mi się ważne, ponieważ w myśleniu potocznym, nie tylko studentów dominują schematy czynnikowego interpretowania zjawisk i procesów, nasilające skłonność do uproszczonych interpretacji zachowań ludzkich.

Nauczyciel biologii ma szczególne zadania edukacyjne. Przekazuje uczniom wiedzę nie tylko o strukturze organizmów, ewolucji i specyfice aktywności życiowej poszczególnych gatunków roślin i zwierząt. W związku z upowszechnianiem w środowiskach masowego przekazu informacji o fascynujących odkryciach biochemii, szczególne zainteresowanie uczniów wzbudzają zagadnienia współczesnej genetyki, które pozwalają wyjaśniać wiele życiowych problemów ludzkich takich jak: fizyczne różnice indywidualne, uwarunkowania chorób, długowieczność, różnice w dynamice aktywności, apetyt, nadwaga i wiele innych problemów jakie stwarzają ludziom ich organizmy.

Oprócz wiedzy biologicznej przyszli nauczyciele biologii powinni być przygotowani do, moim zdaniem, najtrudniejszego zadania wychowawczego. Powinni umieć przekonać swoich uczniów, że przyszłość, w której będą żyli zależy od ich aktywności. Tytuł pracy Bogdana Suchodolskiego „Wychowanie dla przyszłości” we współczesnych realiach nabrał znaczenia problemowego. Ani uczniowie, ani ich nauczyciele nie są w stanie przewidzieć, w jakich warunkach będą żyli za 10, 15 lat, bo nikt im tych warunków z góry nie określa. Fakt ten nie może być jednak podstawą pesymizmu pedago-

gicznego i poczucia zagrożenia. Demokratyczne warunki relacji społecznych stwarzają młodzieży szansę realizowania własnych programów rozwojowych, w ramach ogólnych reguł formalno-prawnych. Biorąc to pod uwagę, doszedłem do wniosku, że w kształceniu psychologicznym dominujące dotychczas koncepcje przystosowania trzeba zastąpić prezentacją teorii samorealizacji. Odpowiadając zatem na pytanie, po co nauczycielowi wiedza psychologiczna uznałem, iż ma ona służyć zarówno przyszłym nauczycielom dla ich własnego rozwoju, jak i umożliwić im rozpoznawanie indywidualności uczniów w kontekście projektowania, realizowania i kontrolowania efektów postępowania wychowawczego.

III. Dobór treści kształcenia

Dobór treści i form kształcenia psychologicznego przyszłych nauczycieli biologii podporządkowałem następującym oczekiwanym efektom tego procesu:

1. Ukształtowanie u studentów umiejętności wspomagania naturalnego rozwoju ucznia poprzez realizację sytuacji wychowawczych w ramach „bloku przyroda” w szkole podstawowej, w gimnazjum i nauczania biologii w liceum.
2. Ukształtowanie umiejętności rozwijania kompetencji uczniów :
 - a. przedmiotowych – zdolności zdobywania wiedzy o środowisku przyrodniczym i korzystania z niej w aktywności życiowej uczniów;
 - b. ogólnych = zdolności do rozumienia rzeczywistości i radzenia sobie z problemami codziennymi poprzez umiejętności komunikacyjne, integrację z grupą, opanowanie własnych emocji i zdolności kierowania swoim rozwojem.
3. Ukształtowanie u studentów umiejętności rozpoznawania:
 - a. indywidualnej hierarchii potrzeb i potrzeb dominujących na danym etapie rozwoju ucznia,
 - b. sprawności intelektualnej, stylu poznawczego i zainteresowań uczniów w kolejnych etapach ich rozwoju,
 - c. cech temperamentalnych, emocjonalnych i indywidualnych strategii radzenia sobie ze stresem,
 - d. ukształtowanie umiejętności formułowania planu pracy z konkretnym uczniem w oparciu o analizę jego aktualnych zasobów i diagnozę przejawianych trudności edukacyjnych.

Konieczność dokonania wyboru problematyki wynikała nie tylko z przyjętych celów kształcenia psychologicznego przyszłych nauczycieli, ale także z prozaicznego, w kontekście współczesnych instytucjonalnych realiów edukacyjnych, powodu, jakim jest czas przeznaczony na realizację zajęć z psychologii w programie studiów. Moja współpraca ze studentami II roku biologii ogranicza się do trzech godzin wykładów i dwóch godzin ćwiczeń tygodniowo przez okres jednego semestru (trzeciego).

Korzystając z kompetencji kierunkowych studentów zrezygnowałem z problematyki fizjologicznych podstaw procesów psychologicznych, a biologiczne uwarunkowania rozwoju oraz genetyczne determinanty ludzkich zachowań omówiłem w czasie wykładów, w kontekście prezentacji kierunków psychologii oraz w czasie dyskusji w ramach ćwiczeń o rozwoju mowy, rozwoju emocjonalnym, odporności na stres – czyli w kontekście problemowym, a nie jako odrębny blok informacyjny.

Do niezbędnego minimum zredukowałem także informacje o rozwoju psychologii jako nauki. Podczas wykładów o kierunkach psychologii starałam się odpowiadać na

pytania jak poznawano eksponowane w kontekście głównych problemów badawczych danego kierunku formy aktywności psychicznej, w kontekście jakich ówczesnych założeń metodologicznych powstawały metody badawcze i jak interpretowano uzyskane z zastosowaniem tych metod wyniki badań. Informacje te starałem się ukonkretnić przykładami działalności badawczej psychologów reprezentatywnych dla danego kierunku. Na przykład tezę W. Wundta dotyczącą braku bezpośredniego związku „zjawisk duszy” z bodźcem i cechami organizmu wykorzystuję jako przykład godnej podziwu uczciwości uczonego, którego odkrycie zostało właściwie zrozumiane dopiero przez następne pokolenia psychologów. Niezwykle barwną postacią był E. Thorndike, którego moi studenci zapamiętali jako zbieracza bezpańskich kotów, angażowanych przez niego do eksperymentów. W kontekście informacji o życiu osobistym i działalności badawczej podczas wykładów prezentuję postaci Z. Freuda, L.S. Wygotzkiego, K.Lewina, E. Eriksona, J.Piageta i innych wybitnych twórców psychologii. Do takiej formy prezentacji kierunków psychologii ośmieliły mnie ramki informacyjne zawarte w zalecanych studentom podręcznikach G. Mietzela, M.H. Dembo czy J.S. Turnera i D.B. Helms. Prezentację kierunków psychologii traktuję zatem jako środek do poznania „Języka” tej dziedziny wiedzy oraz jej metod, równocześnie wykazując zmiany w definiowaniu przedmiotu badań.

Szczegółowy dobór problematyki zajęć jest załącznikiem do mojego wystąpienia. Realizowaną przeze mnie problematykę można syntetycznie zaprezentować poprzez wyodrębnienie bloków zagadnień:

1. Podstawy – przedmiot współczesnej psychologii, metody badań, kierunki, procesy psychiczne, wybrane teorie osobowości.
2. Społeczny kontekst rozwoju – formy uczenia się.
3. Społeczny kontekst zaburzeń rozwoju – sytuacje trudne, frustracja, agresja, stres.
4. Społeczny kontekst pracy nauczyciela – procesy komunikacyjne, dynamika procesów grupowych, konformizm.
5. Kierowanie rozwojem indywidualnym uczniów w warunkach szkolnych i pozaszkolnych sytuacji wychowawczych – organizowanie sytuacji wychowawczych, rola reguł w kształtowaniu poczucia bezpieczeństwa uczniów, ocenianie, wspieranie inicjatyw uczniowskich, indywidualizacja, budowanie poczucia własnej wartości uczniów.

Uważam, że taki dobór treści kształcenia podporządkowany jest głównym celom zajęć. Ponadto określa treści psychologii rozwoju jako pomocnicze w relacji do celów pedagogiki i metodyki nauczania biologii, a komplementarne do filozofii, także realizowanej w ramach studiów uniwersyteckich.

IV. Formy pracy ze studentami

Wykłady realizowane są klasyczną metodą podającą z wykorzystaniem, stosownie do problematyki, środków wizualnych. Staram się je uatrakcyjnić poprzez eksponowanie problemów i osobiste komentowanie proponowanych rozwiązań w omawianych teoriach.

Od pierwszego spotkania przekonuję studentów iż mamy wspólny cel, jakim jest tworzenie wiedzy w naszych umysłach. Dążę do tego, aby zrozumieli że psychologia nie da im algorytmów właściwego postępowania w sytuacjach problemowych pracy

nauczyciela, ale pomoże sformułować rozwiązanie, w zawsze indywidualnych, wymagających twórczego myślenia systemowego, przypadkach.

Podczas pierwszych ćwiczeń ustaliam ze studentami reguły współpracy i nie udzielam odpowiedzi na pytanie „ile można mieć nieobecności”.

Piszę o tym pierwszym spotkaniu nie bez powodu. Studenci biologii są przez programy zajęć kierunkowych dyscyplinowani formalnie w swoim myśleniu i uzależniani intelektualnie od autorytetów twórców poznawanych teorii. Wymaga się od nich dokładności i szczegółowości w odtwórczych, pamięciowych relacjach z ćwiczeń laboratoryjnych, wykładów i samodzielnie opracowywanej literatury. W tym kontekście z obawami i niedowierzaniem komentują proponowany im przez mnie algorytm pracy z literaturą psychologiczną:

1. Jakim problemem zajął się autor.
2. Jakie proponuje rozwiązanie tego problemu.
3. Krytyka rozwiązania proponowanego przez autora.
4. Moja własna koncepcja rozwiązania tego problemu.

Na kolejnych ćwiczeniach eliminuję odpowiedzi w postaci streszczeń literatury. Wymagam wyrażania własnych opinii i ich uzasadniania. Spotkania w ramach ćwiczeń z psychologii stają się forum dyskusyjnym. Zalecana, czy wręcz „zadawana” literatura jest inspiracją do dyskusji dotyczących współczesnych egzemplifikacji omawianej problematyki.

Taka forma pracy pozwala mi zorientować się w indywidualnych zasobach i ograniczeniach studentów, wymusza na nich nie tylko systematyczne przygotowywanie się do zajęć, ale także takie przemyślenie i ustrukturalizowanie problematyki, które mogłoby stać się przedmiotem oceny dokonywanej w warunkach publicznej dyskusji.

Podczas zajęć często odwołuję się do przemyśleń E. Fromma zawartych w pracy „Zerwać okowy iluzji”. Obnażam obronne interpretacje omawianych faktów np. w czasie ćwiczeń usprawniających pozytywne myślenie. Z satysfakcją obserwuję rozwój krytycznego myślenia studentów. Respektuję ich prawo do niezależnego myślenia, a jeżeli nie zgadzam się z ich poglądami uzasadniam swój punkt widzenia. Sądzę, że w ten sposób przekonuję ich, iż indywidualizacja jest warunkiem kształtowania poczucia własnej wartości, a ta postawa wobec samego siebie – warunkiem poczucia bezpieczeństwa, zarówno każdego z nich, studentów, jak później ich uczniów.

Formalnie rzecz ujmując, ćwiczenia z psychologii rozwoju mają formę aktywizującą. Staram się, żeby każdy student z około dwudziestoosobowych grup, miał możliwość wzbogacenia zajęć swoimi wątpliwościami lub odkryciami.

Konwencja otwartych, partnerskich relacji ma także swoje aspekty negatywne. Są to:

1. Nadmierna intymność wypowiedzi. – Zapobiegam takim sytuacjom prosząc studentów o zastanowienie się jaki cel chcą osiągnąć ujawniając fakty z życia własnego lub życia osób im bliskich.
2. Uogólnianie własnych przekonań (racjonalizacja) w licznych sytuacjach dysonansu poznawczego. – Proszę wtedy innych studentów o wyrażanie własnych opinii aby uzasadnić obronny charakter prezentowanych uogólnień.
3. Fascynacja psychotechnikami. – Inspirowanie studentów do samodzielnego opracowywania zagadnień zachęca ich do korzystania z powszechnie dziś dostępnej, najczęściej amerykańskiej, wąskopragmatycznej literatury dotyczącej relacji z in-

nymi ludźmi (celowo nie używam określenia „psychologicznej”). Zainteresowanie to nasila się w okresie dyskusji o konformizmie, posłuszeństwie, uległości i wywieraniu wpływu wychowawczego. Omawiam wtedy ze studentami badania S. Adcha, S. Miligrama, techniki uległości opracowane przez R. Cialdini’ego, zbadane przez F. Zimbardo zjawisko dezindywidualizacji, a także zjawisko polaryzacji grupowej, wyjaśniając w jakich warunkach zjawiska te występują i jak im zapobiegać. Staram się uzasadnić studentom iż w wychowaniu nie ma miejsca na manipulację i że wszelkie pozaracjonalne oddziaływania na ucznia doprowadzają do utraty wiarygodności nauczyciela i utraty zaufania do niego.

Na ostatnich ćwiczeniach studenci prezentują opracowane przez siebie analizy przypadków uczniów z problemami edukacyjnymi proponując plan pracy wychowawczej zmierzający do wyeliminowania konkretnych trudności edukacyjnych.

Wspólnie ze studentami uzgadniam zagadnienia egzaminacyjne. Jest to okazja do uświadomienia sobie przez studentów zakresu wspólnej pracy, oceny wartości zdobytych doświadczeń zarówno poznawczych jak i emocjonalnych. Ze względu na liczebność grup studenckich (około 120 osób) egzamin ma formę pisemną. Z puli uzgodnionych zagadnień w dniu egzaminu wylosowujemy dziesięć. Pięć poprawnych odpowiedzi to warunek uzyskania oceny dostatecznej. Każdy student ma prawo, niezależnie od wylosowanych zagadnień wypowiedzieć się na egzaminie na najbardziej interesujący go temat. (pytanie ratunkowe). Taka koncepcja egzaminu sprawia, że egzamin w terminie zalicza 90% studentów.

V. Zakończenie

Jak wszystkie zajęcia akademickie tak i przeze mnie prowadzone podlegają corocznie ewaluacji. Na podstawie jej wyników sędzę iż ich forma odpowiada studentom i spełnia ich oczekiwania. Realizowane przeze mnie upodmiotawianie studentów biologii ma na celu zastosowanie przez nich tej samej formy postępowania wobec uczniów w pracy nauczycielskiej.

Opisany sposób realizacji zajęć z psychologii rozwoju z przyszłymi nauczycielami biologii nie jest jednak doskonały. Wymuszana przeze mnie i promowana ocenami samodzielną intelektualną (trzy piątki zwalniają z egzaminu) stwarza poczucie zagrożenia studentom mało ekspansywnym, o małym poczuciu własnej wartości. Uważam jednak, że zawód nauczyciela powinny podejmować osoby twórcze i ekspansywne, które nie będą w procesach atrybucji zarażać uczniów własnymi kompleksami i pesymizmem.

Załączniki

1. program wykładów
2. program ćwiczeń
3. uzgodnione zagadnienia egzaminacyjne (2004 r.)
4. literatura dla studentów

Program z psychologii rozwoju dla studentów II roku studiów biologicznych dziennych wszystkich specjalności

Tematyka wykładów:

1. Kierunki psychologii i specyfika procesów psychicznych
2. Główne prawa psychologii i specyfika procesów psychicznych
3. Stadialny charakter zmian rozwojowych w teoriach integracyjnych
 - rozwoju psychospołecznego E. Eriksona

- zadań rozwojowych R. Havighursta
 - samorealizacji A.H. Masłowa
4. Rozwój sprawności intelektualnej w teoriach
 - J. Piageta – stadiów rozwoju inteligencji
 - J.S. Brunera – reprezentacji poznawczych, przetwarzania informacji
 - G. Hellego – konstrukty personalne
 - J.P. Guilforda – teoria struktury intelektu, cechy myślenia dywergencyjnego
 5. Rozwój dyspozycji osobowościowych w teoriach
 - rozwoju moralnego L. Kolberga
 - „ja realne” i „ja Idealne” (self) C. Rogera
 - umiejscowienie poczucia kontroli wzmocnień J. Rottera
 - Wysokiej i niskiej reaktywności J. Strelaua
 - stylu poznawczego (refleksyjność – impulsywność) J. Kagana

Tematyka ćwiczeń z psychologii rozwoju dla studentów II roku studiów biologicznych dziennych wszystkich specjalności

1. Problem stadiów rozwoju psychicznego i kryteriów ich wyodrębniania (Relacje między dojrzwaniem a uczeniem się w rozwoju).
2. Wczesne doświadczenia emocjonalne, poznawcze i społeczne a indywidualny charakter zmian rozwojowych.
3. Rozwojowe uwarunkowania form uczenia się.
4. Rozwój mowy. Związek mowy z działaniem i myśleniem.
5. Wpływ mowy na rozwój społeczny i kształtowanie się uczuć.
6. Rozwój procesów samokontroli.
7. Sytuacje trudne – stres, frustracja, konflikty, zaburzenia nerwicowe.
8. Klasa szkolna jako grupa społeczno-wychowawcza.
9. Kierowanie wychowawcze w toku lekcji.
10. Poziom rozwoju poznawczego a zdolności konceptualizacji uczniów na lekcjach biologicznych.
11. Charakter konstruktów personalnych a zdolności konceptualizacyjne uczniów na lekcjach biologicznych.
12. Dominujący styl poznawczy a zdolności komunikacyjne i rozumienie pojęć w przedmiotach przyrodniczych.
13. Kształtowanie motywacji do uczenia. Emocjonalność i właściwości temperamentalne a zdolności rozwiązywania problemów na lekcjach przyrodniczych.
14. Kształtowanie umiejętności ucznia kierowania własnym postępowaniem i aktywnego radzenia sobie ze stresem poprzez rozwiązywanie problemów. Problem samokontroli ucznia.
15. Usprawnianie umiejętności komunikacyjnych i asertywnej samodyscypliny ucznia poprzez zadania wymagające współdziałania.

Uzgodnione zagadnienia egzaminacyjne z psychologii rozwoju dla studentów II roku studiów biologicznych dziennych wszystkich specjalności

1. Kierunki psychologii i ich udział w tworzeniu metod badawczych
2. Główne prawa psychologii i specyfika procesów psychicznych
3. Stadialny charakter zmian rozwojowych w teoriach integracyjnych
 - E. Eriksona

- R. Havighursta
- 4. Rozwój sprawności intelektualnej w teoriach :
 - J. Piageta
 - J.S. Brunera
- 5. Problem stadiów rozwoju psychicznego i kryteriów ich wyodrębnienia, Relacje między dojrzwaniem a uczeniem się w rozwoju.
- 6. Rozwojowe uwarunkowania form uczenia się
- 7. Rozwój mowy. Związek mowy z działaniem i myśleniem
- 8. Rozwój procesów samokontroli
- 9. Sytuacje trudne – stres, frustracja, konflikty, zaburzenia nerwicowe
- 10. Rozwój procesów poznawczych
- 11. Rozwój emocji i uczuć
- 12. Rola działania w rozwoju umysłowym (koncepcja Szumana)
- 13. Rozwój procesów motywacyjnych
- 14. Rola uczenia się w rozwoju – formy uczenia się
- 15. Rola wczesnych doświadczeń emocjonalnych w rozwoju
- 16. Zmiany zachowania w sytuacjach trudnych
- 17. Rozwiązywanie problemów jako aktywizująca metoda nauczania
- 18. Rozwój procesów myślenia w warunkach szkolnych
- 19. Możliwości stymulowania rozwoju procesów pamięciowych
- 20. Moja własna koncepcja roli nauczyciela
- 21. Integralny charakter przeżyć psychicznych
- 22. Trening emocjonalny i jego rola w rozwoju (stymulowanie rozwoju emocjonalnego)
- 23. Kierunki psychologii a integracja aktywności ludzkiej
- 24. Problem konformizmu

Literatura z psychologii rozwoju dla studentów II roku studiów biologicznych dziennych wszystkich specjalności

1. M.H. Dembo, *Stosowana psychologia wychowawcza*, WSiP, Warszawa 1997.
2. D. Fontana, *Psychologia dla nauczycieli*, Zys i ska, Poznań 1998.
3. S. Gerstmann, *Rozwój uczuć*, WSiP, Warszawa 1976.
4. J. Kozielecki, *Psychologiczne koncepcje człowieka*, PWN Warszawa 1976.
5. G. Mietzel, *Wprowadzenie do psychologii*, GWP, Gdańsk 2002.
6. M. Przetacznik-Gierowska, G. Makieło-Jarża, *Podstawy psychologii ogólnej*, WSiP, Warszawa 1989.
7. M. Przetacznik-Gierowska, G. Makieło-Jarża, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, WSiP, Warszawa 1992.
8. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, PWN, Warszawa 1996.
9. R. Sternberg, *Wprowadzenie do psychologii*, WSiP, Warszawa 1999.
10. S. Szuman, *Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka*, Ossolineum, Wrocław 1955 (Materiały do nauczania psychologii, seria II tom. I).
11. J.S. Turner, D.B. Helis, *Rozwój człowieka*, WSiP, Warszawa 1999.
12. P.H. Zimbardo, *Psychologia i życie*, PWN, Warszawa 2002.